

بررسی ابعاد رفتار اخلاقی در سبک زندگی زمینه‌ساز ظهور موعود

hnajafih@yahoo.com

حسن نجفی / دانشجوی دکتری مطالعات برنامه‌درسی دانشگاه علامه طباطبائی

پذیرش: ۹۴/۱۱/۲۹

دریافت: ۹۴/۵/۶

چکیده

مذهب تشیع، به دلیل توان بالایی که معارف انسان‌ساز الهی در اختیار آن قرار داده است، با ارائه جهان‌بینی ویژه و آداب و دستورالعمل‌های خاصی برای همه ابعاد زندگی انسان، به دنبال شکل‌دهی به نوع خاصی از زیست انسانی است که با آمدن منجی عالم بشریت مسیر نیل به مقصد نهایی به شکلی صحیح طی گردد. هدف این مقاله، بررسی ابعاد رفتار اخلاقی در سبک زندگی زمینه‌ساز ظهور موعود است. روش پژوهش توصیفی - تحلیلی می‌باشد. برای گردآوری داده‌های لازم برای نیل به اهداف پژوهش، منابع حدیثی موجود و مرتبط با موضوع پژوهش با استفاده از فرم‌های فیش‌برداری از منابع، جمع‌آوری شده و با شیوه‌های کیفی مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته است. این پژوهش، ضمن تبیین چیستی سبک زندگی زمینه‌ساز ظهور به عنوان تبلوری از زندگی اسلامی که شرایط لازم برای پذیرش ولایت حضرت حجت (عج) در فرد و جامعه را فراهم می‌آورد، به بررسی هندسه معرفتی رفتار اخلاقی در چهار بعد الهی، فردی، اجتماعی و زیست محیطی پرداخته است.

کلیدواژه‌ها: اخلاق، رفتار اخلاقی، ابعاد چهارگانه، سبک زندگی، زمینه‌سازی ظهور.

مقدمه

تعیین کرد و نسلی را پرورش داد که اعتقاد به امامت و مهدویت از مؤلفه‌های اساسی فکر اوست و نه تنها در شعائر و مناسبات، بلکه در اهداف و آرمان‌های خود به سوی امام معصوم توجه و گرایش دارد و جهت زندگی خویش را به سمت انسان کامل معطوف می‌سازد؛ انسان کاملی که ارزش‌هایی را که جد بزرگوارش برای تحقق آن مبعوث شده است احیا می‌کند؛ «بقیة‌الله» و ذخیره خداست برای «یوم موعود» تا عدل و داد را بگستراند و بساط ظلم و جور را برکند (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۵۱، ص ۱۶۱).

به دلیل بدیع بودن موضوع پژوهش و رویکرد آن در حوزه سبک زندگی اسلامی، در بررسی پیشینه، پژوهشی که به طور کامل با موضوع پژوهش حاضر مرتبط باشد یافت نشد. در ادامه، به برخی از پژوهش‌ها که تا حدی با موضوع تحقیق مرتبط بودند اشاره می‌شود.

محممدی و همکاران (۱۳۹۳) که به بررسی تطبیقی «سبک زندگی زمینه‌ساز و زندگی غربی»، پرداخته‌اند، ابراز می‌دارند که مهم‌ترین تفاوت‌های این دو سبک عبارتند از: ۱) ساده‌زیستی در برابر مصرف‌گرایی؛ ۲) انسجام شخصیت در برابر از خود بیگانگی؛ ۳) حجاب و عفاف در برابر فرهنگ برهنگی؛ ۴) جمع‌گرایی در برابر فردگرایی؛ ۵) استفاده در برابر سوءاستفاده از فناوری‌های نوین و فضای مجازی؛ ۶) معنویت در برابر مادیات؛ ۷) توجه به فرهنگ و خرده‌فرهنگ‌ها در برابر محو آنها؛ ۸) آرامش، صلح و برادری در برابر رقابت منفی جنگ، خون‌ریزی و ستیزه‌جویی؛ ۹) انفاق در برابر سرمایه‌داری و جمع کردن اموال؛ ۱۰) مهار غریزه در برابر سرکشی و طغیان آنها به‌ویژه غریزه جنسی.

نتایج پژوهش فقهی و همکاران (۱۳۹۳) که به بررسی «سبک اخلاق اجتماعی یاران مهدوی علیه‌السلام؛ از دیدگاه آیات و روایات» پرداخته‌اند حاکی از آن است که مهم‌ترین وظیفه

«سبک زندگی» به معنای مجموعه رفتارهایی برآمده از نگرش‌ها، هنجارها و باورهای فردی و اجتماعی است و در هر جامعه‌ای شخصیت و هویت فردی و جمعی را آشکار می‌سازد، به طوری که می‌توان تمایز فرهنگی و تمدنی جوامع را با یکدیگر بر اساس سبک زندگی آنان تشخیص داد (نجفی، ۱۳۹۳، ص ۱۰). این نگرش‌ها و باورها در هر جامعه متأثر از عوامل متفاوتی می‌تواند باشد که در جامعه دینی، برآمده از مجموعه عوامل تمدنی است که یکی از اساسی‌ترین آنها، باورداشت به آموزه‌های دینی است. افزون بر این، در جوامع شیعی اعتقاد به مفهوم امامت و مهدویت، به‌ویژه مفهوم غیبت در عصر عدم حضور امام معصوم نیز از جمله مهم‌ترین جهت‌گیری‌های اعتقادی را در سبک زندگی تشکیل می‌دهد (موسوی گیلانی، ۱۳۹۲، ص ۱۳۷).

امروزه در عصر غیبت امام مهدی علیه‌السلام باید به دنبال الگویی از سبک زندگی شیعی بود که مبتنی بر باورداشت به مسئله انتظار و ظهور امام باشد. شیعه در عصر غیبت با یکی از جدی‌ترین مفاهیم حیات طولانی تاریخ امامت، یعنی مهدویت و غیبت گره خورده است و دو مفهوم مهدویت و غیبت، با مفهوم سوم، یعنی انتظار ارتباط تنگاتنگ دارد؛ به گونه‌ای که این سه مفهوم سبک فکر و زندگی شیعه را تبیین کرده است. اعتقاد به حقانیت و مشروعیت امام مهدی علیه‌السلام و انتظار بر شکل‌گیری جامعه توحیدی که مبتنی بر حاکمیت ایشان است، تنها عامل مشروعیت‌بخشی به همه جریان‌های فکری و اجتماعی در عصر غیبت است و این امر نخستین اصل و مبنای فکری شیعه در ارائه سبک زندگی شیعی است. بنابراین، با استخراج عناصر اصلی ایده مهدویت و پرورش الگوهایی مبتنی بر این اندیشه، می‌توان نحوه زیست شیعیان را

بررسی «جایگاه اخلاق متعالیه در سبک زندگی زمینه‌ساز» پرداخته و ماحصل پژوهش خود را این‌گونه معرفی کرده‌اند: (۱) اخلاق متعالیه ریشه و هویتی الهی داشته و جامعه برای زمینه‌سازی ظهور حضرت حجت باید سبک زندگی خود را بر آن مبنا قرار دهد. (۲) گناه و خطای راهبردی خوردن میوه ممنوعه سبب فاصله گرفتن از هویت الهی خلقت گردیده است؛ از این رو، بشر به مبانی بشری و مترسک‌های دست زورمندان و حکمرانان دنیوی آلوده شده است و سبک زندگی بر این مبنا به شدت در برابر ظهور آن حضرت مقاومت می‌کند. (۳) سازه‌های رسمی و غیررسمی، در زمینه‌سازی اخلاق متعالیه در سبک زندگی برای ظهور حضرت حجت نقشی عمده دارند. (۴) قرآن کریم - سند چشم‌انداز دین مبین اسلام - و فرستادگان الهی با سازه‌های نظام اسلامی و ولایت‌پذیری ائمه اطهار راه‌های رسیدن به اخلاق متعالیه در سبک زندگی برای زمینه‌سازی ظهور هستند.

مرادی و همکاران (۱۳۹۳) که درصدد «طراحی الگوی برنامه درسی معنوی در راستای تربیت زمینه‌ساز» بودند، با بررسی، تلخیص، تحلیل محتوا و نتیجه‌گیری از آنها، به معرفی مبانی نظری (فلسفی، روان‌شناختی و جامعه‌شناختی) این برنامه درسی و عناصر آن (اهداف، محتوا، روش‌ها، شیوه‌های ارزشیابی) مبادرت ورزیده‌اند که نتیجه آن، ترسیم الگوی پیشنهادی در راستای تربیت زمینه‌ساز برای متخصصان امر با راهبردها و راهکارهای اجرایی آن بود.

آیتمی (۱۳۹۰) در پژوهشی تحت عنوان «زمینه‌سازی ظهور؛ چیستی و چگونگی» بیان می‌دارد که از زمینه‌سازی ظهور، هم آمادگی برای ظهور را می‌توان اراده کرد و هم اقداماتی را که سبب تعجیل ظهور می‌گردد. بی‌شک، رفتارهایی که تعجیل در ظهور را باعث می‌شود، به معنای تأثیرگذاری عملکرد انسان‌ها در تعجیل یا تأخیر ظهور است.

منتظران، ایجاد یک جامعه منتظر می‌باشد و ساخت چنین جامعه آرمانی نیاز به الزاماتی دارد که یکی از این الزامات، پرورش افراد جامعه منتظر بر اساس سبک اخلاق اجتماعی مهدوی (فراخوانی، آموزشی، عاطفی و رفتاری) است.

نجفی و همکاران (۱۳۹۳) در پژوهشی با عنوان «تحلیل جایگاه صفات و رفتارهای اخلاقی زمینه‌ساز ظهور در محتوای کتاب‌های درسی عمومی دانشگاهی ایران»، چنین توصیف می‌کنند که مهدویت به عنوان مدینه فاضله اسلامی و ظهور منجی موعود، تدبیری الهی است تا آمال و آرزوهای بشر در طول قرن‌ها تحقق یابد. تحقق چنین عصری مستلزم آماده بودن زمینه‌ها و شرایط لازم است. از جمله شرایط زمینه‌سازی ظهور و تغییر روش‌ها و نگرش‌های افراد جامعه به سمت آمادگی برای حضور حجت خدا، توجه به عوامل اخلاقی و اهتمام به رشد، توسعه و ارتقای شخصیت انسان‌ها و پرورش کمالات انسانی است که در پرتو‌گزینش ایده‌آل برتر از راه تربیت اخلاقی با محوریت آموزه‌های مهدوی امکان‌پذیر است.

سهرابی (۱۳۹۳) در مطالعه خود در مورد «اخلاق زمینه‌ساز» به بحث می‌پردازد و به این نکته اشاره می‌کند که در پرتو آموزه‌های اخلاقی است که می‌توان به صفات و خصلت‌هایی دست یافت، مجموعه رفتارهای خود را براساس آن استوار کرد و از زیست و زیبایی‌های اخلاقی برخوردار شد. آنانی که در سر سودای نصرت و یاری ولی خدا را دارند، باید از راه فرهنگ انتظار، معبری به سوی رفتاری ورعانه و محاسن اخلاق بگشایند؛ به گونه‌ای که تمامی اعمال و رفتار آنان از رنگ و بوی انتظار برخوردار باشد و رفتار ورعانه و متخلفانه آنها با رویکردی منتظرانه باشد. این‌گونه است که می‌توان در جرگه اصحاب و یاران درآمد و زمینه‌ساز گردید.

منزوی بزرگی و احمدی (۱۳۹۳) به طور ویژه به

آخرین دلیل نیز ذکر نمونه‌هایی از وظیفه شیعیان نسبت به زمینه‌سازی در عصر غیبت است. با این ادله ثابت می‌شود که وظیفه شیعیان برای ظهور منجی بس سنگین است. البته این بار تنها بر دوش شیعیان سنگینی نمی‌کند، بلکه بر همه عدالت‌طلبان و ظلم‌ستیزان که به آرامش بشر فکر می‌کنند، فرض است تا جهان را برای طلوع خورشید عدالت‌گستر آماده کنند.

با توجه به اینکه اعتقاد به مسئله مهدویت سبب توجه روزافزون افراد به موضوع تغییر سبک زندگی به سوی زمینه‌سازی ظهور و ایجاد یک جامعه منتظر گردیده است، سؤال اصلی پژوهش این است که برای نیل به این نوع از سبک زندگی، چه صفات و رفتارهای اخلاقی را می‌توان از آیات قرآن کریم و روایات معصومان علیهم‌السلام استخراج نمود؟ البته برای پاسخ‌گویی به این پرسش، باید به برخی سؤال‌های فرعی نیز جواب داده شود؛ از جمله اینکه مفهوم «اخلاق و رفتار اخلاقی» چیست؟ سبک زندگی زمینه‌ساز ظهور به چه معناست؟ و گستره رفتار اخلاقی در سبک زندگی زمینه‌ساز ظهور چگونه می‌باشد؟

مفهوم اخلاق و رفتار اخلاقی

اخلاق از خُلق است و خُلق به معانی سرشت، سنجیه و طبیعت است (ابن‌منظور، بی‌تا، ج ۴، ص ۱۹۴). همچنین به قوا و سجایایی خُلق گفته شده که با بصیرت درک می‌شوند (راغب اصفهانی، ۱۴۲۳ق، ص ۱۵).

از نظر علامه طباطبائی (۱۳۶۳، ج ۱، ص ۵۵۸)، علم اخلاق عبارت است از فنی که پیرامون ملکات انسانی بحث می‌کند؛ ملکاتی که مربوط به قوای نباتی و حیوانی و انسانی اوست. با این هدف که، فضایل آنها را از ردایش جدا سازد و معلوم کند کدام‌یک از ملکات نفسانی، انسان خوب و فضیلت و مایه کمال اوست، و کدام‌یک بد و رذیله و مایه

صمدی (۱۳۸۸) نیز ضمن بررسی «آموزه‌های انتظار و زمینه‌سازی ظهور» بیان می‌دارد: موضوع زمینه‌سازی ظهور، ارتباط محکمی با نحوه نگرش به مفهوم و ماهیت اندیشه انتظار و نیز رابطه این آموزه دینی با شرایط، رفتار و تکالیف سیاسی اجتماعی جامعه منتظر دارد. وی در نوشتار خویش، ضمن تبیین ماهیت و خاستگاه آموزه انتظار در فرهنگ شیعی، به بررسی رابطه اندیشه انتظار با مسئله زمینه‌سازی و مهم‌ترین ضرورت‌ها و الزامات آن و نیز ظرفیت‌های جهانی‌سازی اندیشه انتظار، پرداخته است.

پسورسیدآقایی (۱۳۸۸) در تحقیقی به بررسی «زمینه‌سازی ظهور» پرداخته و به این یافته نایل آمده که مبانی کلامی و بسیاری از آیات و روایات به وضوح بر تأثیر انسان‌ها در تحول وضعیت خود و تغییر جوامع دلالت دارند. از این رو، می‌توان ادعا کرد ظهور امری است تحصیلی و نه حصولی. به عبارت روشن‌تر، تلاش انسان‌ها و اراده و اختیار آنها در تحقق ظهور تنها مسئله‌ای تأثیرگذار است و هرچه تلاش بیشتر و آمادگی زودتری به دست آید، ظهور نیز زودتر رخ می‌دهد، از این رو، نه تنها زمینه‌سازی ظهور امکان دارد، بلکه شیعیان در تعجیل و تحقق آن تأثیری اساسی و بی‌بدیل دارند و به آن مکلفند.

آهنگران (۱۳۸۸) در مقاله «بررسی مبانی ضرورت زمینه‌سازی برای ظهور موعود علیه‌السلام»، با طرح ادله گوناگون در مورد ضرورت زمینه‌سازی برای ظهور موعود علیه‌السلام، می‌کوشد ادعای کسانی را که اظهار می‌دارند آمادگی و زمینه‌سازی برای ظهور منجی ضرورت ندارد، ابطال سازد. این ادله عبارتند از: اثبات ضرورت زمینه‌سازی از دریچه فلسفه غیبت، تلازم و جوب عمل به تکالیف شرعی با ضرورت زمینه‌سازی، بی‌نتیجه بودن ظهور بدون زمینه‌سازی، لزوم زمینه‌سازی در قالب معرفی امام به مردم، و دلالت ادله و جوب انتظار بر لزوم زمینه‌سازی.

مهدی علیه السلام فراهم می‌سازند» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۵۱، ص ۷۸). به عبارت دیگر، مراد از سبک زندگی زمینه‌ساز بررسی تأثیر زمینه‌سازی (انتظار) بر زیست انسانی است، به گونه‌ای که سطح نگاه افراد را به زندگی و نیز عشق و علاقه‌های آنان را آنقدر بالا می‌برد که جز امر امام را نمی‌خواهند و آنان را به تلاش وامی‌دارد تا این رفعت و بی‌قراری را به دیگران هم منتقل نمایند و برای اهداف بلندشان نیروی انسانی تربیت کنند. چنین افرادی جز به ولایت امام مهدی علیه السلام رضایت نمی‌دهند و اهدافشان را اهداف او قرار داده و خودشان را در طرح امام قرار می‌دهند و به چیزی کمتر از حاکمیت ایشان و رضا و سخط او قانع نمی‌شوند (نجفی و همکاران، ۱۳۹۳، ص ۷).

گستره رفتار اخلاقی در سبک زندگی زمینه‌ساز ظهور

رفتار انسان به اقتضای نحوه وجود آدمی با مجموعه‌ای از عوامل، همبستگی شناختی و عاطفی دارد و خواه ناخواه عملکردهای اخلاقی او را متأثر می‌سازد. عواملی همچون: خدا، خود، دیگران و طبیعت می‌توانند در وجود انسان و رفتارهای وی تأثیر بگذارند. بنابراین، آدمی ملزم به سامان‌دهی عملکردهای خویش در این حوزه‌هاست (اعرافی و همکاران، ۱۳۸۶، ص ۴۰ و ۴۳).

در رفتار مطلوب اخلاقی کوشش‌ها و تعاملاتی مورد قبول است که هماهنگ با خواسته‌ها و اهداف عالی باشد و زمینه نیل به آن را فراهم سازد (راغب اصفهانی، ۱۴۲۳، ص ۳۱۵). در آموزه‌های دینی از آنچه باید مطلوب و هدف عالی آدمی باشد به «سعادت» تعبیر می‌شود. اثر سعادت‌مندی آدمی، زندگی جاوید بهشتی در مراتب مختلف است (قرشی، ۱۳۷۲، ج ۳، ص ۲۶۷). منظور از رفتار مطلوب اخلاقی در فرهنگ دینی، انجام کارهای شایسته است که انسان را در رسیدن به خیر و

نقص اوست تا آدمی پس از شناسایی آنها، خود را با فضایل بیاراید، و از رذایل دور کند. در نتیجه، اعمال نیکی که مقتضای فضایل درونی است، انجام دهد تا در اجتماع انسانی ستایش عموم و ثنای جمیل جامعه را به خود جلب نموده، سعادت علمی و عملی خود را به کمال برساند. در اسلام رفتاری اخلاقی محسوب می‌شود که براساس امکان، اختیار و آگاهی لازم صورت گرفته باشد. این نوع رفتار ممکن است به مرحله ظاهری جسمانی رسیده و یا امری درونی باشد (غیائی، ۱۳۹۲، ص ۱۹).

سبک زندگی زمینه‌ساز ظهور

اصطلاح «زمینه‌ساز» برگرفته از مضمون احادیثی است که در آنها از گروه‌هایی یاد شده که پیش از ظهور حضرت مهدی علیه السلام بسترها و شرایط لازم را برای قیام امام زمان فراهم می‌آورند. این اصطلاح، معادل فارسی کلمه «تمهید» و «توطیه» و «اعداد» در عربی است که به معنای مقدمه‌چینی، فراهم‌سازی، آماده‌سازی و بسترسازی است، چنان‌که کلمات «یَوْطُون» (قزوینی، بی‌تا، ج ۲، ص ۱۳۶۸) و «لِیَعِدَنَّ» (نعمانی، ۱۳۷۶، ص ۳۲۰) در احادیث به همین معناست. با توجه به این معنا، زمینه‌سازی ظهور، یعنی: فراهم ساختن و ایجاد مقدمات و اسباب و علل ظهور به گونه‌ای که شرایط برای تحقق ظهور و خارج شدن امام از پرده غیبت، مهیا و هموار باشد تا امام بتواند حرکت خود را آغاز و حکومت جهانی‌اش را تحقق بخشد (پورسیدآقایی، ۱۳۸۸، ص ۲۰).

سبک زندگی زمینه‌ساز جلوه‌ای از سبک زندگی اسلامی است که شرایط لازم برای پذیرش ولایت و حاکمیت امام مهدی علیه السلام را در فرد و جامعه فراهم می‌آورد. پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله در بیان علائم آخرالزمان می‌فرماید: «مردمی از مشرق زمین قیام می‌کنند و زمینه را برای قیام

مقدمه‌ای برای زندگی اخروی و حیات جاوید و حسن مآب قرار می‌دهد و هدف قرب و کمال مطلوب را برای خود فراهم می‌سازد (سجادی، ۱۳۸۸، ص ۹۱).

۱. الهی (در ارتباط با خداوند)

یکی از عمیق‌ترین نیازهای انسان، ارتباط او با خداوند است. انسان نیازمند ارتباطی اختیاری با خداوند است که جلوه‌ای از فقر ذاتی اوست. این ارتباط اختیاری که بالطبع متضمن گفت‌وگو و ارتباط خاص و عملی با خداوند است، می‌تواند پاسخی به فطرت خداجوی انسان باشد و نیاز ذاتی او را تأمین نماید (رضایی بیرجندی، ۱۳۹۲، ص ۱۴۷). از این‌رو، رفتارهای اخلاقی در سبک زندگی زمینه‌ساز ظهور در ارتباط با پروردگار که مقتضای فطرت آدمی است، نقش محوری و مرکزی نسبت به سایر ارتباطها دارد. اساس این نوع روابط، معرفت و ایمان به خدا و صفات او و پذیرش نقش او در خلق و امر و اداره نظام هستی است. فلسفه نظام هستی مبتنی بر این است که همه جهان و آنچه از مواهب و نعمت‌های الهی در آن است برای انسان و کمال او، لباس هستی پوشیده‌اند و همچنین انسان از آن جهت که هدف آفرینش است و دارای عزت و ارزش والایی است که ملائکه به حال او غبطه می‌خورند، از حقوق و تکالیف فردی و اجتماعی برخوردار است که نوع روابط با یکدیگر را تنظیم و سبک زندگی آدمیان را ترسیم می‌نمایند. بنابراین، آدمی در تنظیم روابط خود با خویش، انسان‌ها و جهان، به اهداف عالی غایی و واسطه‌ای پروردگار تعالی می‌یابد (قدوسی‌نیا، ۱۳۸۹، ص ۱۳).

از جمله رفتارهای مرتبط با این بعد که در احادیث به آنها پرداخته شده می‌توان به موارد ذیل اشاره نمود:

۱-۱. شناخت خداوند: ساختار وجودی انسان به گونه‌ای است که به سوی خدا گرایش نشان می‌دهد، و احساس

سعادت نهایی یاری کند (راغب اصفهانی، ۱۴۲۳ق، ص ۲۳۸) و زندگی آدمی را سعادت‌مندانه نماید. مطلوبیت این نوع رفتارها در نزد اولیای دین از اهمیت بالایی برخوردار است، همان‌طور که امیرمؤمنان علی علیه السلام در دعایش از خداوند متعال «درخواست زندگی سعادت‌مندانه» (نهج‌البلاغه، ۱۳۸۷، خ ۲۳) دارد.

معصومان علیهم السلام با احساس وظیفه الهی و درک مسئولیت‌های فردی و اجتماعی، همواره درصدد ترسیم یک نظام رفتاری هماهنگ جهت فراهم کردن زمینه‌های رشد و تعالی انسان و رهانیدن او از گمراهی‌ها و هدایت به سوی سرچشمه کمال بوده‌اند (ابراهیمی‌فر، ۱۳۸۵، ص ۲-۵). منظور از نظام رفتاری، مناسباتی است که انسان از آن جهت که از فطرت خاص انسانی برخوردار است، آنها را داراست (نجفی، ۱۳۹۳، ص ۷۵). این رفتارها در چهار قلمرو ارتباط با خدا، خویش، انسان‌ها و جهان هستی است، که در صورت توجه و شکوفاسازی تمام آنها، اخلاق و تربیت آدمی، نظامی مطلوب به خود می‌گیرد و انسان منتظر به کمال شایسته خود می‌رسد (جوادی آملی، ۱۳۹۱، ص ۵۵). اخلاق صحیح بدون شکوفایی این مناسبات در انسان امکان‌پذیر نیست، از این‌روست که امام صادق علیه السلام در حدیثی همین ارتباطات چهارگانه و کشف روابط آنها با یکدیگر را تشکیل‌دهنده اساس نظام اخلاقی می‌داند (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۷۴، ص ۱۶۷). تمام تحولات رشدی که به تدریج در راستای اهداف عالی اخلاقی و هماهنگ با اهداف آفرینش در انسان منتظر پدید می‌آید، از چهار جنبه فوق‌الذکر بیرون نیست. در حقیقت، پرورش این روابط چهارگانه به صورت مطلوب است که آدمی را به سبک زندگی مهدوی هدایت می‌کند و رشد و بالندگی سعادت‌مندانه را در زندگی فردی، اجتماعی و زیست‌محیطی موجب می‌گردد و انسان زندگی دنیا را

مطرح شده است: «معرفت خدا سرآغاز تدین است» (کلینی، ۱۳۴۴، ج ۱، ص ۱۴۰)؛ این جمله بیانگر آن است که معرفت خداوند محوریت داشته و بدون آن امکان تدین و زندگی مطلوب وجود ندارد. پس از طریق شناخت خداوند است که راه رشد هموار و موانع برطرف می‌شود. این نوع باورداشت به تعبیر امیرمؤمنان علیه السلام در سبک زندگی یاران امام مهدی علیه السلام نیز مشهود است به گونه‌ای که ایشان می‌فرمایند: «مردانی مؤمن که خدا را چنان‌که شایسته است شناخته‌اند و آنان، یاران مهدی در آخرالزمانند» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۵۷، ص ۲۲۹).

۱-۲. **رضایت و تسلیم:** امام رضا علیه السلام رضا و تسلیم را به عنوان دو رکن مؤثر ایمان برای نیل به کمال حقیقی معرفی کرده‌اند (محمدی ری‌شهری، ۱۳۸۱، ج ۱، ص ۳۱۸). به عبارت دیگر، وقتی شخص منتظر، خود را در قلمرو «ربوبیت خدا» می‌بیند و همه تقدیرات و تدبیرات خداوند را بر مبنای حکمت و مصلحت می‌شناسد، نتیجه آن می‌شود که بر آنچه خدا درباره او خواسته و مقدر کرده است، صبور و راضی و تسلیم شود و هیچ اعتراضی نکند، بلکه استقبال هم بنماید. رسیدن به این کمال نفسانی، به فرد منتظر آرامش روانی می‌بخشد و از تلاطم روحی و تشویش و نگرانی می‌رهاند؛ همچون کشتی که در ساحل امنی لنگر می‌اندازد و آرام می‌گیرد. این حالت روحی که بسی ارجمند و عزیز و آرامش‌بخش است، حتی در تکالیف دینی و الهی هم اثر خود را می‌بخشد و اگر تکالیفی از سوی خداوند برای او مقرر شده است، از نماز و روزه و حج و زکات و انتظار بر ظهور امام علیه السلام و... تسلیم است و همه آنها را مایه خیر و سعادت می‌داند و از روح آرام و نفس مطمئنه برخوردار است. امام صادق علیه السلام در پاسخ به این سؤال که: از کجا دانسته می‌شود کسی مؤمن است؟ فرمودند: از تسلیم او در برابر خدا و

نیاز و فقر وجودی به او دارد و این حاکی از آن است که شناختی اجمالی از خداوند داشته و توانمندی شناخت تفصیلی را دارد. امام رضا علیه السلام لازم می‌داند فرد این توانمندی را افزایش دهد و شناخت خود را نسبت به خدا و صفات او از قبیل بی‌نیازی خداوند، شنوایی، دانایی، توانایی، عدالت، خالقیت و اینکه هیچ کسی و هیچ چیزی مانند او نیست و وجودی منحصر به فرد دارد و شریک و ضدی هم ندارد، ارتقا دهد (ابن شعبه حرانی، ۱۴۰۴، ص ۴۲۷-۴۲۸). از این سخن امام چنین برمی‌آید که آدمی باید معرفت حضوری و فطری خود را نسبت به خدا بیوراند و در معرفت حصولی به خدا و صفات حسنی الهی بکوشد تا معرفت یقینی پیدا کند و بداند که همه امور به قدرت اوست، و همه خلق و امرش حکیمانه است. و ربوبیت و تدبیر نظام عالم و امور بشر همه، به دست اوست. اوست که همه هستی را برای آدمی و کمال شایسته‌اش آفریده است و هدایت‌های او نسبت به بشر از علم نامتناهی او سرچشمه می‌گیرد و همه در راستای سعادت اوست. خداست که بشر را به خاطر خود او دوست دارد و وی را از رحمت‌ها و الطاف نامحدود خود بهره‌مند می‌سازد. کوشش برای شناخت هرچه بیشتر خدا، همان‌گونه که پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و سلم می‌فرمایند: از بهترین اعمال تربیتی بوده (محمدی ری‌شهری، ۱۳۸۱، ج ۱، ص ۲۲۸) و نقش مهمی در قرب به او دارد و بدون شناخت خداوند پرورش و تحول رشدی به سوی کمال و تقرب به خداوند امکان‌پذیر نیست. تحول تربیتی و تخلق به اخلاق الهی، کسب ایمان و تقوا، توکل به او و غیره همه در گرو شناخت هرچه کامل‌تر اوست. هرچه شناخت وسیع‌تر و عمیق‌تر گردد، زمینه شکوفایی و تحول بیشتر فراهم می‌شود. از این رو، معرفت آغاز دین که سبک تربیتی در زندگی است؛ در کلام امیرمؤمنان علی علیه السلام

سلامت روان است. تشکر از خدا و مخلوقات او به عنوان وسیله و اسباب رحمت و نعمت پروردگار، بارها مورد تأکید خداوند متعال در قرآن (از جمله: ابراهیم: ۷ و ۳۷؛ بقره: ۱۵۲ و ۱۷۲، سبأ: ۱۵؛ لقمان: ۱۲ و ۱۴؛ نحل: ۱۱۴؛ عنکبوت: ۱۷؛ اعراف: ۱۴۴؛ زمر: ۶۶) قرار گرفته است. پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله نیز در این ارتباط می‌فرماید: «کسی که نعمت‌های خدا را بر خود مستدام می‌بیند، باید که بسیار شکور و سپاسگزار باشد» (بحرانی، ۱۳۸۸، ص ۴۹).

۱-۴. **توکل:** توکل به خدا به معنای اعتماد کردن به خدا در کارهاست (راغب اصفهانی، ۱۴۲۳ق، ص ۵۶۷). در آموزه‌های دین اسلام، تأکید بر این است که: «اعتماد بر خداوند متعال در جمیع امور باشد» (مشکینی، ۱۳۷۶، ص ۱۱۵)؛ یعنی انسان که خدا را قادر مطلق می‌خواند به قدرت نامتناهی او تکیه کند و برای انجام کارها، این پشتوانه همیشگی را احساس نماید و با احساس قدرت در انجام کارها و حل مشکلات به پیش رود و هیچ احساس ناتوانی و ترسی در مسیر اقدامات مدبرانه خود، به خویش راه ندهد. در سبک زندگی زمینه‌ساز ظهور توکل مفهومی زندگی‌بخش، محرک و حماسی دارد؛ اگر به این سخن گهربار امیرمؤمنان علیه السلام در مورد جایگاه اهمیت توکل به خداوند توجه کنیم: «هر کس به خدا توکل کند، دشواری‌ها برای او آسان می‌شود و اسباب برایش فراهم می‌گردد» (تمیمی آمدی، ۱۳۷۳، ج ۵، ص ۵۲۴) می‌یابیم که شرایط دشوار عصر غیبت مستلزم آن است که هر شیعه منتظری در برابر مشکلات و گرفتاری‌ها به خداوند پناه ببرد و به او مدد جوید تا زمینه ظهور فراهم گردد.

۲. فردی (در ارتباط با خود)

انسان در رابطه با خود مسئول است که خویشتن خویش را بشناسد و در پرورش استعدادها و توانایی‌هایش

خرسندی‌اش به هر خوشی و ناخوشی که به او رسد (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۹۱، ص ۲). بنابراین، انسان مؤمن و معتقد به ولایت و امامت حضرت مهدی علیه السلام، در سبک زندگی منتظرانه خود، در صورتی که به حکمت الهی معتقد بوده و از پشت پرده هم خبر نداشته باشد، تسلیم قضا و تقدیر و مشیت پروردگار می‌شود و به این وسیله، مراتب معرفت و عبودیت و محبت خود را به مولایش ابراز و اثبات می‌کند. امام رضا علیه السلام در این خصوص فرمودند: «شکیبایی و انتظار فرج چقدر نیکوست، آیا گفته خدا را شنیدید که فرمود: "شما منتظر باشید که من هم با شما منتظرم" و همچنین فرمود: "انتظار بکشید که من هم با شما از انتظارکشندگانم؟" بنابراین، صبور باشید و در برابر تصمیم الهی تسلیم شوید» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۵۲، ص ۶۲۹).

۱-۳. **شکرگزاری:** انسان منتظری که خود را در محضر خدا ببیند و نقش هدایت‌های الهی و برخورداریش از نعمات الهی را درک کند، در مقابل این همه لطف الهی شکرگزار خواهد بود و این یعنی ارتباطی با خداوند در همه حال برای تشکر از نعمت‌هایی که فراتر از شایستگی فرد نثارش شده است (معمدی، ۱۳۹۲، ص ۱۳۲).

داشتن روحیه شکرگزاری از شاخص‌های سبک زندگی زمینه‌ساز ظهور است؛ زیرا منتظر شاکر اولاً، در ساحت و حوزه شناخت به درجه‌ای از رشد رسیده است که نعمت را شناخته، قدرت تمیز بین نعمت و نعمت را پیدا کرده است و نیز تشخیص داده چه کسی این نعمت را به او اعطا نموده است. ثانیاً، داشتن روحیه شکرگزاری نشان‌دهنده سلامت در ساحت احساس و عواطف فرد منتظر نیز هست؛ زیرا احساس تشکر از صاحب نعمت نشان‌دهنده آن است که به آسیب‌هایی همچون غرور، بخل، کینه و حسادت مبتلا نیست و در این زمینه، روح و روان او مکدر و مخدوش نیست و این خود درجه‌ای از

تمرکز ذهنی و روانی فرد است که تلاش می‌کند از روش درون‌نگری نسبت به خود وقوف پیدا کند و به نوعی با خود ارتباط برقرار می‌کند و بخشی حاصل اطلاعاتی است که آدمی از ویژگی‌های خود از بیرون دریافت می‌کند. اعم از آنچه افراد دیگر در مورد صفات خاص او بازخوردی فراهم می‌سازند یا آنچه از صفات کلی انسانی به فرد منعکس می‌شود (معمدی، ۱۳۹۲، ص ۱۲۸). در سبک زندگی زمینه‌ساز ظهور، آدمی با خودشناسی، هم به خداشناسی می‌رسد و هم قدر خود را می‌داند و می‌فهمد که چگونه باید زندگی خود را به سوی اهداف اخلاقی امام عصر علیه السلام سوق دهد. در مورد اینکه لازمه خودشناسی، خداشناسی است، امیرمؤمنان علی علیه السلام فرموده‌اند: «من عرف نفسه فقد عرف ربه» (همان، ج ۹۵، ص ۴۵۲)؛ هرکس خود را بشناسد، به حقیقت، خدا را شناخته است.

۲-۲. خودارزشمندی: از جمله شاخص‌های سبک زندگی زمینه‌ساز ظهور موعود که سبب افزایش توانمندی‌های ارزشی فرد منتظر می‌گردد، انگیزه «خودارزشمندی» است. خودارزشمندی در چنین سبکی از زندگی به این معناست که انسان در مرتبه ذات نفس، خویشتر خویش را دوست دارد. پس این ویژگی، امری فطری است و به خودی خود، مطلوب بوده و خاستگاه تمام گرایش‌های دیگر است. به بیان آیت‌الله مصباح، حتی گرایش به خدا و محبت به خدا نیز در این گرایش نهفته است و از رهگذر حب ذات یا خودارزشمندی، ناآگاهانه نقش خود را ایفا می‌کند و سبب می‌شود انسان به مقاصد عالی برسد. نیل به احساس ارزشمندی زمینه‌ساز است؛ چراکه عزت اجتماعی و سیاسی جامعه ایمانی اسلامی مبتنی بر عزت روان‌شناختی و احساس ارزشمندی افراد مؤمن در خویشتر است. بنابراین، خودارزشمندی را باید یکی از ویژگی‌های مهم انسان منتظر دانست؛ چراکه خاستگاه

بکوشد، ضعف‌ها و زشتی‌های خود را برطرف سازد و کرامت انسانی خویش را محفوظ بدارد. به عبارت دیگر، انسان با شناختن حقیقت خود و عظمت وجودی خویشتر، شوق تحصیل کمالات و تزکیه نفس از پلیدی‌ها در وجودش جوانه زده و رشد می‌کند و می‌کوشد نفس خود را از رذایل اخلاقی دور کند؛ زیرا به ارزش این گوهر گران‌بها و لطیفی که از دریای پهناور عالم ملکوت به دیار ملک و ماده آمده و به فرمان خداوند متعال، این بدن جسمانی را به خدمت گرفته است، پی می‌برد و با پی بردن به ارزش آن، همه دنیا و آنچه را در آن است در مقابلش کوچک و بی‌ارزش می‌یابد (کرمعلیان و حسینی، ۱۳۸۳، ص ۶۳). با توجه به اینکه انسان به صورت فطری از اموری برخوردار است که لازمه ادامه حیات و سیر او به سوی کمال می‌باشد و چگونگی بهره‌برداری و استفاده از این امور فطری، مشخص‌کننده مسیر حرکت وی به سوی کمال مطلوب خواهد بود؛ در ادامه، به تشریح تعدادی از رفتارهای مرتبط با این بعد می‌پردازیم:

۲-۱. خودشناسی: خودشناسی به مفهوم درک درست انسان از خویش، ویژگی‌ها، نیازها و توانمندی‌های اوست. به عبارت دیگر، خودشناسی این است که انسان بشناسد که چگونه موجودی است، از کجا آمده، در دنیا چه موقعیتی دارد و به کدام سو در حرکت خواهد بود. از سوی دیگر، با پی بردن به اعماق نفس، آن را به عنوان آیتی از آیات الهی و مظهر بسیاری از صفات الهی بشناسد. امام رضا علیه السلام در حدیثی، از «خودشناسی» به عنوان بهترین تعقل یاد کرده است (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۷۸، ص ۳۵۲). در بیانی دیگر، خودشناسی حاصل تمرکز فرد بر خود و توانایی اخذ بازخورد از بیرون خود به منظور شناخت هرچه بیشتر توانایی‌ها و ناتوانی‌های خود است. شناخت توانایی‌ها و ناتوانی‌ها بخشی، حاصل

ایجاد می‌کند (نراقی، ۱۳۹۰، ص ۱۵). از سوی دیگر، بر این حقیقت تأکید می‌کند که ضعف و زبونی نفس و احساس ناتوانی و اضطراب در خود، باعث رفتارهای ضداخلاقی می‌گردد، رفتارهایی که در سبک زندگی زمینه‌ساز ظهور نیز از موانع اصلی می‌باشند. با توجه به این مطالب می‌توان عنوان نمود که زمینه‌سازان ظهور جهت تقویت نفس باید برنامه‌ریزی نموده و اراده را نیرومند سازند و قدرت تحمل را بالا ببرند تا با احساس عزت و صلابت و قدرت بتوانند در برابر محرک‌های ضداخلاقی و تربیتی موجود در عصر غیبت مقاومت نمایند و در جهت اهداف عالی بخصوص تخلق به اخلاق مهدوی، بدون هرگونه ضعف و سستی گام بردارند.

۳. اجتماعی (در ارتباط با دیگران)

دسته دیگری از جنبه‌های فطری آدمی که به صورت گرایش و توانمندی در هر فردی وجود دارد، گرایش و توانمندی ارتباط با دیگران است. به فعلیت رساندن این توانمندی و عملیاتی ساختن این گرایش در همه مراحل زندگی و در چگونگی معاشرت آدمیان با یکدیگر، می‌تواند در تحولات تربیتی و ظهور توانمندی‌های بالقوه به صورت مطلوب و بالنده مؤثر باشد و حتی در درک بهتر خود و کشف ویژگی‌ها، توانمندی‌ها و ناتوانی‌های خود و دستیابی به تصویری درست و واقع‌بینانه از خود و شخصیتش نقش بسیار مهمی ایفا کند (شریفی، ۱۳۹۱، ص ۲۰۱). معیار مطلوبیت این نقش تربیتی، هماهنگ بودن این مناسبات با روابط فطری انسان با خداست که در لسان شرع و سیره معصومان علیهم‌السلام به عنوان «رضای پروردگار» مطرح است. و این بدان معناست که هر نوع برقراری ارتباط با هر فردی، نقشی مثبت در تحولات مطلوب تربیتی انسان ندارد. ارتباط مثبت انسانی مانند

رفتارهای انسانی بوده و اگر به آن توجه گردد و در مسیر درستی هدایت شود، منشأ زمینه‌سازی ظهور و حرکت در راستای عزت‌خواهی، کمال‌جویی و سعادت‌مندی می‌شود (مصباح، ۱۳۸۷، ج ۲، ص ۳۰).

۲-۳. خودسازی و خودکنترلی: یکی دیگر از ویژگی‌های یاران مهدی علیه‌السلام در عصر غیبت، خودسازی و مواظبت به رفتار خویش است که در پی آن، دیگران نیز به این جهت متمایل خواهند شد. شکی نیست که زیست دین‌داران و رفتارهای منتظرانه در عصر غیبت حضرت مهدی علیه‌السلام بسی مشکل و طاقت‌فرساست. در این دوران است که بیشتر مردم به انگیزه‌های گوناگون (گسترش زمینه‌های ناباوری، افزایش انگیزه‌های انحراف و گریز از دین و ستیزه‌جویی‌های دشمنان با دین‌دانان، دین‌داران و دین‌یاران)، ایمان خویش را در زندگی از دست می‌دهند؛ خودسازی و خودکنترلی می‌تواند منتظران را به شأن و رتبه‌ای بس رفیع هدایت کند (نعمانی، ۱۳۷۶، ص ۲۸۸). انسان در این دوران برخلاف دوران عصر پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم و دیگر معصومان علیهم‌السلام از تمامی دریافت‌های حسی نسبت به پیامبر و امامان علیهم‌السلام دور است و تنها بر اساس درک عقلی و تاریخی، پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم و پیشوایان معصوم علیهم‌السلام را می‌شناسد و به رسالت و امامت ایشان ایمان می‌آورد.

۲-۴. تقویت نفس: پایه و اساس رفتارهای اخلاقی در سبک زمینه‌ساز ظهور قوت نفس است که از آن به صلابت یا کبر نفس یا همان توانمندی و تحمل فرد در برابر مشکلات، سختی‌ها و ناملایمات می‌توان تعبیر نمود. در این خصوص محقق نراقی اعتقاد دارد که تقریباً همه فضیلت‌های روانی و رفتاری از نفس قوی صادر می‌شود و به میزانی که در هر جنبه‌ای، نفس تقویت بشود و توانمندی نفس بر اتصاف و انجام فعل بیشتر گردد، فرد، بیشتر به فضایل روی می‌آورد و کمال شایسته برای خود

۱۴۱۶ق، ج ۲، ص ۴۹۸)، اشاره نمود؛ بر اساس عمل به این ویژگی اخلاقی افراد مجری سبک زندگی زمینه‌ساز ظهور به اسوه کامل بودن امام مهدی علیه السلام ایمان راسخ پیدا می‌کنند (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۵۲، ص ۳۰۸)، بر قول به امامت حضرتش ثابت می‌مانند (صدوق، ۱۳۹۵ق، ج ۱، ص ۳۳۰)، با پذیرش ولایت مولای خود، در دل و عمل، ایمانشان را کامل و اسلامشان را نیکو می‌سازند و بر این پذیرش و باور ولایی پایبند خواهند بود (کلینی، ۱۳۴۴ق، ج ۱، ص ۴۳۱)، به او عشق می‌ورزند و سراپا گوش به فرمان، از حضرتش پیروی می‌کنند (صدوق، ۱۳۹۵ق، ج ۱، ص ۲۶۸). از دیگر آثار عمل به الگوپذیری از امام علیه السلام می‌توان به پیشه‌سازی تقوای الهی (نعمانی، ۱۳۷۶ق، ص ۱۶۲) و عدالت (یزدی حایری، ۱۴۲۲ق، ج ۲، ص ۱۷۲) و زدودن رذایل اخلاقی از زندگی منتظران اشاره نمود.

۳-۳. دعوت دیگران به اصلاح جامعه: یکی از وظایف مهم یاران مهدوی برای زمینه‌سازی ظهور موعود، داشتن روحیه اصلاحگری در سطح جامعه است. در این نوع از سبک زندگی هر فردی باید در برابر آحاد جامعه اسلامی احساس مسئولیت کرده، در راه اصلاح و ساختن افراد تلاش نماید، تا جامعه و افراد آن آماده پذیرش حکومت جهانی حضرت مهدی علیه السلام شوند. در این باورداشت یاران مهدوی نه تنها خود روحیه اصلاحگری دارند، بلکه دیگران را نیز به این امر دعوت می‌کنند تا همگی زمینه را برای ظهور حضرتش فراهم کنند؛ در تأیید این مطلب همین بس که امام باقر علیه السلام از آن به عنوان یکی از وظایف مهم شیعیان در دوران غیبت یاد کرده‌اند: «توانمندان شما باید به ضعیفان کمک کنند و اغنیای شما باید به فقرا یاران مهربانی کنند، هر کس باید برادر [دینی]ش را نصیحت کند، نصیحتی که به نفع برادرش باشد (طبری، ۱۳۸۳ق، ص ۱۱۳). از دیگر دلایل اهمیت این موضوع می‌توان به این نکته اشاره کرد که بزرگترین امرکننده به معروف و

رابطه محبتی، برّی و احسانی با کسانی تأثیر تربیتی دارد که از انسان بودن، بیگانه نشده باشند و حرمت انسان، خدا و ارزش‌های فطری را حفظ کرده باشند. و اما برقراری چنین رابطه‌ای با آنان که با افراد بشری، خدای انسان و ارزش‌های انسانی، سرکینه و دشمنی دارند و به آنها آسیب می‌زنند، بشریت را از نظر تربیتی به سقوط می‌کشاند.

در ادامه، به تعدادی از مهم‌ترین رفتارهای مرتبط با این بعد پرداخته می‌شود:

۳-۱. خیرخواهی و محبت نسبت به دیگران: از ویژگی‌های بارز اخلاقی منتظران در سبک زندگی زمینه‌ساز ظهور موعود، این است که رابطه عاطفی و برادری با یکدیگر برقرار می‌سازند. وحدت مقصد (زمینه‌سازی ظهور) و اخلاص نیت، دل‌هایشان را با هم پیوند داده و یار و غمخوار یکدیگرند. آنان برای یکدیگر خود را به رنج می‌افکنند و در بهره‌گیری از زیبایی‌های زندگی، دیگران را بر خود پیش می‌دارند، به سراغ مال برادر خودشان رفته، حاجت خود برمی‌گیرند و کسی آنها را منع نمی‌کند (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۵۲، ص ۳۷۲). زیرا دوستی‌شان، چنان محکم است که گویا برادران تنی‌اند و همه‌شان از یک پدر و مادرند. دل‌های آنان از محبت و خیرخواهی به یک دیگر آکنده است (یزدی حائری، ۱۴۲۲ق، ج ۲، ص ۱۶۵)؛ دوستانی باصفایند و کارها را ماهرانه به نظم و ترتیب درمی‌آورند و پیشاپیش، مقدمات حرکت را برای امام فراهم می‌کنند (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۵۲، ص ۳۵).

۳-۲. فراخواندن دیگران به الگوپذیری از امام علیه السلام در محاسن و مکارم اخلاق: از دیگر ویژگی‌های اخلاقی مؤثر در بعد اجتماعی سبک زندگی زمینه‌ساز ظهور موعود، می‌توان به دعوت دیگران به همانندسازی (الگوپذیری) با اخلاق حسنه و مکارم اخلاق امام علیه السلام (نعمانی، ۱۳۷۶ق، ص ۲۰) و عمل به آنچه امام آن را دوست دارد و دوری نسبت به آنچه امام از عمل به آن ناراحت می‌شود (طبری،

ارتباط فرمودند: «خوشا به حال کسی که "قائم اهل بیت" مرا درک کند، درحالی که در زمان غیبتش و قبل از قیامش اقتدای به او نموده، و دوست بدارد دوستانش را و دشمنی کند با دشمنانش» (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۱، ص ۲۸۶). منتظران در سبک زندگی زمینه‌ساز باید مقابل مؤمنان سر تعظیم فرود آورند و در مقابل مشرکان و کج‌اندیشان سرسخت و خشن ایستادگی نمایند.

۳-۵. بصیرت‌دهی به دیگران در پیروی از علمای دین: در دوره غیبت کبرا، فقهای جامع‌الشرایط به نصب امام زمان علیه السلام مسئولیت نمایندگی عام امام علیه السلام را در استمرار حرکت حیات‌بخش امامت و پاسداری از احکام و مقررات اسلامی بر عهده دارند. براین اساس، یاران مهدوی برای تنظیم زندگی خود در راستای زمینه‌سازی ظهور، از رهنمودهای فقهای عادل پیروی می‌کنند؛ چراکه فقها به دلیل آشنایی با شیوه‌های صحیح استنباط احکام از منابع اصیل دینی، قادرند به پرسش‌های مختلف آنان در زمینه مسائل دینی و زیست دین‌دارانه پاسخ دهند. در همین باره، زمانی که از حضرت مهدی علیه السلام سؤال کردند: در دوران غیبت کبرا که به شما دسترسی نداریم، جواب احکام و مسائلی را که با آنها مواجه می‌شویم چگونه به دست آوریم؟ آن حضرت در پاسخ فرمودند: «در پیشامدها و حوادثی که رخ می‌دهد به آشنایان با احادیث ما (مجتهدان جامع‌الشرایط) مراجعه کنید و آنها حجت من برای شما و من حجت خدا بر آنان هستم» (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۴۸۴).

۴. زیست‌محیطی (در ارتباط با محیط زیست)

آدمی در زندگی با دنیای اطراف خود در ارتباط است. زمین و آسمان، کوه و دشت، جنگل و بیابان، دریا و خشکی، حیوانات و تمام جلوه‌ها و مظاهر ریز و درشت طبیعت نمودی از قدرت و عظمت خالق و آفریننده هستی‌اند و بر دیدگاه انسان نسبت به زندگی اثری ژرف

نهی‌کننده از منکر، در روزگار ظهور، خود امام مهدی علیه السلام است، پس چگونه ممکن است که جامعه منتظر، خشنودی مهدی علیه السلام را نخواهد و به ایشان اقتدا نکند و به او تشبه نجوید؟ پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله در حدیثی یکی از وظایف منتظران را اقتدا به حضرت بیان کرده و فرموده است: «خوشا به حال کسی که قائم خاندان مرا درک کند؛ درحالی که پیش از قیام، از اقتداکنندگان به او باشد» (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۱، ص ۲۸۷). شاخص مهم این اقتدا امر به معروف و نهی از منکر است. بنابراین، اقتداکنندگان حقیقی حضرت، آمران به معروف و ناهیان از منکر هستند که نه خود به گناه آلوده می‌شوند و نه اجازه به انتشار گناه و معصیت در جامعه را می‌دهند.

۳-۴. احیای روحیه تولا و تبرا در شیعیان منتظر: تولا و تبرا در فرهنگ اسلام به‌ویژه شیعه جایگاه خاصی داشته و محدوده و اساس گرایش‌ها و موافقت‌ها و مخالفت‌های یک مسلمان را در ارتباطات انسانی مشخص می‌کند. امام باقر علیه السلام می‌فرماید: «آیا دین غیر از حب (تولا) و بغض (تبرا) است؟» (محمدی ری‌شهری، ۱۳۸۱، ج ۲، ص ۹۴۴). از این روایت و امثال آن استفاده می‌شود که تولا و تبرا، دو رکن اساسی دین و جان‌مایه اصلی دین‌داری است. براین اساس، از ویژگی‌های منتظران در سبک زندگی زمینه‌ساز ظهور موعود، می‌توان به دوستی با حضرت ولیعصر علیه السلام و دشمنی با دشمنان ایشان اشاره نمود؛ چراکه امام زین‌العابدین علیه السلام فرمودند: «خوشا به حال شیعیان ما که در زمان غیبت قائم ما به ریسمان محبت چنگ زندگانند و بر دوستی ما استوار می‌باشند و از دشمنان ما تبری می‌جویند؛ اینان از ما هستند و ما از آنها هستیم؛ ما را به عنوان پیشوا برگزیده‌اند و ما هم آنها را در زمره پیروان خود محبوب می‌داریم. خوش به حالشان که قسم به خدا، اینها در درجات عالی در رستخیز با ما هستند» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۵۱، ص ۷۲). پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله نیز در این

از قرآن کریم (از جمله بقره، رعد، نحل، نور، عنکبوت، نجم، فجر، شمس، حدید، لیل، قمر، تین) به نام یکی از عناصر طبیعت نامیده شده است. خداوند منان، سرنوشت بشر را به گونه‌ای رقم زده است که در دامان طبیعت رشد کند و به آن نیازمند باشد. طبیعت به شکلی خلق شده است که در خدمت انسان باشد و نیازهای او را برطرف کند. امام رضا علیه السلام شناخت هرچه بیشتر طبیعت را عبادت (ابن‌شعبه حرانی، ۱۴۰۴ق، ص ۴۶۶) دانسته؛ زیرا سبب توانمندی جامعه می‌شود. بدین لحاظ، می‌توان چنین بیان نمود که شناخت طبیعت از دو جهت در سبک زندگی زمینه‌ساز ظهور دارای اهمیت می‌باشد: (۱) اینکه شناخت عوامل طبیعی و نظم و قانون حاکم بر آن راهی به سوی شناخت پروردگار جهان و ولی صالح اوست. (۲) شناخت طبیعت به طور جزئی و کشف قوانین حاکم بر آن سبب توانمندی انسان و بالطبع باعث گسترش قدرت و حضور او در اجتماع می‌شود (اعرافی و همکاران، ۱۳۸۶، ص ۲۰۷).

۲-۴. شناخت هدفمندی هستی: از جمله آموزه‌های اخلاقی سبک زندگی زمینه‌ساز ظهور موعود می‌توان به تأکید بر حکیمانه بودن و هدفمندی آفرینش آسمان‌ها و زمین و هر آنچه در آنهاست، اشاره نمود. در این آموزه‌ها، تذکر داده می‌شود که برخوردار زیستن انسان، جزء اهداف آفرینش هستی می‌باشد، و او ضمن استفاده از برکات کیهانی در جهت به‌سازی زندگی این‌جهانی، از طریق تماشای نشانه‌های نهفته در متن هستی، به شناخت خداوند نایل می‌آید. در این رابطه، مطالعه دو آیه ۱۹۰ و ۱۹۱ سوره مبارکه «آل‌عمران» به عنوان نمونه کافی می‌نماید که می‌فرماید: «بی‌شک در آفرینش آسمان‌ها و زمین و آمد و رفت شب و روز، نشانه‌هایی برای خردمندان است و اوست کسی که زمین را گسترانید و در آن کوه‌ها و رودها نهاد و از هرگونه میوه‌ای در آن جفت جفت قرار داد؛ روز را به شب می‌پوشاند؛ قطعاً در این

دارند. بنابراین، رابطه انسان با هر موجودی بر اساس درک و آگاهی او نسبت به آن موجود است و اگر نسبت به موجودی درک و فهمی نداشته باشد، هیچ‌گاه مایل به آن نخواهد شد. علامه جعفری (۱۳۷۶، ص ۳۵۰-۳۵۴) رابطه انسان با جهان هستی را در سه اصل بیان کرده است: شناخت این جهان تا عالی‌ترین حد ممکن، جدی گرفتن قوانین تکوینی جهان و احساس ملکوتی نسبت به این جهان، که یکی از نتایج مهم جدی گرفتن آن است. با این احساس است که احساس تکلیف در درون آدمی می‌جوشد و از بیهوده‌گرایی و بی‌هدفی در این زندگانی نجات پیدا می‌کند. رابطه انسان با جهان، صرفاً رابطه‌ای حسی و تجربی نیست، بلکه رابطه عقلانی مهم‌ترین و باارزش‌ترین رابطه می‌باشد. کسانی که با تکیه بر حس و تجربه می‌خواهند حقیقت انسان و جهان را بفهمند، ثمره‌ای جز انکار و نادیده گرفتن خود و جهان و آفریننده آنها نخواهد داشت (محمدی تمنائی، ۱۳۸۸، ص ۲۱). رابطه انسان با جهان دربردارنده وابستگی خالص ارادی انسان به خدا و تمام حقایق هستی است. و ایجاد چنین رابطه‌ای وابسته به کیفیت ایمان، اعتقاد و نحوه روابطی است که با مراتب وجودی خود با اجتماع، طبیعت و از همه مهم‌تر با خداوند دارد. اگر این روابط روی موازین عقل و دین باشد، رابطه صحیح بوده و ثمره خواهد داشت؛ در غیر این صورت، رابطه خارج از جایگاه مناسب بوده و ثمره و نتیجه منفی و بدبختی‌رابه‌همراه دارد (موسوی‌لاری، ۱۳۸۶، ص ۵۷).

از جمله رفتارهای مرتبط با این بعد که در احادیث به آنها پرداخته شده می‌توان به موارد ذیل اشاره نمود:

۴-۱. شناخت طبیعت: با نگاهی به آیات و روایات و سیره معصومان علیهم السلام روشن می‌گردد که اسلام به شناخت طبیعت و محیط‌زیست بسیار اهمیت داده است. قرآن کریم در آیات بسیاری، انسان‌ها را به مطالعه طبیعت و عناصر آن فراخوانده است. همچنین سوره‌های متعددی

درباره کیفیت ارتباط انسان با طبیعت برگرفته از اساس اعتقادی و تربیتی آن است که مبین بهره‌مندی از عوامل حیاتی برای نیروگیری در طریق تقوا، توجه به خدا و ولی او بر زمین و طی مدارج الهی و نیل به تکامل و قرب ربوبی است. بنابراین، موضع مطلوبی که یک فرد منتظر در برابر جهان و آنچه در آن است اتخاذ می‌کند، می‌تواند نوعی زمینه‌سازی در راستای ظهور قلمداد شود (اعرافی و دیگران، ۱۳۸۶، ص ۲۰۵).

۴-۴. **مسئولیت‌پذیری نسبت به مخلوقات خدا:** یکی از انواع رفتار اخلاقی انسان با جهان هستی در سبک زندگی زمینه‌ساز ظهور موعود این است که نسبت به حفظ محیط‌زیست، عمران و آبادانی و بهره‌برداری مطلوب و بهینه از مخلوقات خدا مسئولیت‌پذیر باشد.

انسان در اسلام نسبت به حفظ زمین و پیش‌گیری از تخریب محیط‌زیست مسئول شمرده شده است. پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله در اهمیت حفظ زمین می‌فرماید: «از زمین حفاظت کنید، به درستی که آن مادر شماست» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۷، ص ۹۷). امیرمؤمنان علی علیه السلام نیز در حدیثی در باب مسئول بودن انسان نسبت به محیط‌زیست می‌فرماید: «تقوای الهی را در مورد بندگان و محیط‌زیست رعایت کنید؛ زیرا که شما نسبت به مکان‌ها و حیوانات هم مسئول هستید» (نهج‌البلاغه، ۱۳۸۷، خ ۱۶۶).

آباد کردن زمین و پایداری محیط‌زیست، از جمله مسئولیت‌های آدمی است که در قرآن کریم به آن اشاره شده است: «خداوند شما را در زمین خلق کرد و شما را به عمارت و آباد کردن زمین گماشت» (هود: ۶۱). بنابراین، از مجموع آموزه‌های دینی که بر حفظ و مواظبت از طبیعت و منابع طبیعی تأکید شده است، استفاده می‌شود که همه انسان‌ها به‌ویژه منتظران، در برابر طبیعت خداداد مسئول هستند و باید در حفظ آن کوشا باشند.

گفتنی است، جاذبه‌های زیبای طبیعت، اعم از جنگل‌ها،

[امور] برای مردمی که تفکر می‌کنند نشانه‌هایی وجود دارد. امام رضا علیه السلام نیز به عنوان الگوی عملی سبک زندگی اسلامی در مناظره‌اش با عمران صابی، به هدفمندی جهان آفرینش و مخلوقات و اینکه این هدفمندی در ارتباط با انسان است، می‌پردازد و با اشاره به آیه ۶۰ سوره مبارکه «نحل»، کسانی را که به آخرت ایمان ندارند متصف به زشتی و حماقت عقلی می‌نماید؛ به این معنی که امکان ندارد خدا این جهان را بدون هدف آفریده باشد و با اشاره به آیه ۲۷ سوره «روم» به آغاز و انجام جهان توسط خداوند پرداخته و سپس خداوند را نوری دانسته‌اند که خلقت را از آغاز تا پایان جهان مدیریت و هدایت می‌کند بدون آنکه نیازمند آن باشد.

۴-۳. **بهره‌مندی صحیح از طبیعت:** رفتار انسان، نمایانگر افکار و عقاید اوست. یکی از وظایف مهم منتظران، مراقبت بر رفتار خویشان در مورد طبیعت است تا در پی آن، دیگران و جامعه نیز به رفتار صحیح متمایل شوند. در سبک زندگی زمینه‌ساز با توجه به اینکه طبیعت، امکانات و نعمت‌های فراوانی را در جهت رشد فردی و اجتماعی انسان در اختیار وی قرار داده (بقره: ۲۹)، برخورداری از این امکانات، سبب طرح بهره‌برداری عادلانه انسان (به عنوان یکی از اهداف ظهور امام مهدی علیه السلام) در برابر طبیعت و جهان آفرینش می‌گردد. تصمیم‌های نادرست و اقدام‌های بی‌اندازه بشری می‌تواند اختلال‌ها و لطمه‌های بزرگی را بر تعادل و سلامت محیط طبیعی وارد آورده و موجب اضمحلال طبیعت شود و نسل‌های آینده را از نعمت‌های عظیم الهی محروم سازد. امام رضا علیه السلام در حدیثی درباره بهره‌برداری صحیح از مال می‌فرماید: «به درستی که خداوند، داد و فریاد (ایجاد آلودگی صوتی در محیط‌زیست) و تلف کردن مال و پُرخواهی و تمایلات افراطی را دشمن می‌دارد» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۷۸، ص ۳۵۵). آموزه‌های سبک زندگی زمینه‌ساز ظهور موعود

با آمدن منجی عالم بشریت مسیر نیل به مقصد نهایی به شکلی صحیح طی شود. براین اساس، در این پژوهش انواع رفتارهای اخلاقی زمینه‌ساز ظهور در ابعاد چهارگانه الهی، فردی، اجتماعی و زیست‌محیطی مورد بررسی قرار گرفتند. نتایج تحلیل‌ها در ابعاد مزبور، به شرح ذیل است: در بعد الهی، مسئولیت منتظران آن است که اولاً، به خداوند متعال معرفت پیدا کنند و با معرفت به او، به وجود او و صفات علیا و اسمای حسناش باور پیدا کنند و ثانیاً، فقط او را اطاعت و عبادت نمایند.

بعد فردی بر این نکته اشاره دارد که فرد منتظر باید بداند توجه به خود و تفکر و تدبر در وجود انسان نقشی تعیین‌کننده در سبک زندگی زمینه‌ساز ظهور موعود دارد. نتایج بررسی بعد اجتماعی بیانگر آن است که انسان موجودی اجتماعی است و زندگی اجتماعی، منشأ حقوق و تکالیف معینی است که انسان در زندگی اجتماعی با توجه به کرامت و مسئولیت خویش باید آنها را رعایت کند تا زمینه‌ساز تحقق سبک زندگی زمینه‌ساز ظهور موعود باشد. مهم‌ترین رفتارهای اخلاقی فرد منتظر در بعد چهارم که زیست‌محیطی نام دارد، این است که باید چگونگی رابطه جهان هستی را با خداوند دریابد و نیز بفهمد که خود او چگونه با جهان هستی و طبیعت برخورد کند تا رضایت امام زمان علیه السلام را جلب کرده باشد.

کاربرد رفتارهای اخلاقی مبتنی بر سبک زندگی زمینه‌ساز ظهور موعود به صورت پیوسته می‌تواند در شخصیت منتظران مؤثر افتد و پیامدهای سازنده‌ای را برای منتظران در سطوح روانی - عاطفی، روانی - اجتماعی و معنوی - دینی پدید آورد.

در پایان، باید متذکر شد که آنچه ارائه شده است مدخلی مقدماتی برای ورود به هریک از این ابعاد چهارگانه است؛ تشریح و تبیین دقیق و کامل این ابعاد نیازمند بحث مفصلی است که قطعاً در این مجال نمی‌گنجد.

دشت‌ها، صحراها، گل‌ها و گیاهان، از عوامل مهم ایجاد آرامش و نشاط در آدمی هستند. ازاین‌رو، نابودی غیرمنطقی و غیراصولی این نعمت‌های دلربای خداوندی، به معنای از بین بردن نشاط و امنیت‌خاطر مردم و گرفتار ساختن آنها به اندوه و ناامیدی و افسردگی خواهد بود که به دور از اهداف زندگی منتظرانه و امیدآفرین است.

بحث و نتیجه‌گیری

در اندیشه دینی، پایان تاریخ دوران استقرار و زندگی مسالمت‌آمیز بشر است. این تحول جهانی به دست حضرت مهدی علیه السلام رخ خواهد داد که او را در این راه یارانی همراهی و کمک می‌کنند. یاران مهدوی از بین همین انسان‌ها برمی‌خیزند و با ایمانی استوار و عزمی راسخ با تمام وجود در خدمت آن حضرت به اجرای اوامر او مشغول می‌شوند که در نتیجه تلاش امام و یاران او و امداد غیبی حکومت جهانی مستضعفان استقرار خواهد یافت. برای اینکه افراد جامعه اسلامی برای این واقعه عظیم جهانی آماده شوند، ابتدا باید زمینه‌های ظهور ولی عصر علیه السلام فراهم شود و برای اینکه زمینه‌سازی مطلوبی برای ظهور حضرت انجام شود، باید این زمینه‌سازی از سبک زندگی افراد شروع شود. در این زمینه، بررسی چگونگی تعامل مردم با امام غایب و شناخت تکالیف دینی - اخلاقی جامعه منتظر، به‌ویژه نقش و رسالت مردم در زمینه‌سازی ظهور، از مهم‌ترین اولویت‌هایی است که آثار و تبعات فراوانی را در پی خواهد داشت.

نتایج پژوهش حاکی از آن است که رفتارهای اخلاقی هر فرد و جامعه‌ای متأثر از نوع باورها (جهانبینی) و ارزش‌های (ایدئولوژی) حاکم بر آن فرد و جامعه است. مذهب تشیع با ارائه جهان‌بینی ویژه و آداب و دستورالعمل‌های خاصی برای همه ابعاد زندگی انسان، به دنبال شکل‌دهی به نوع خاصی از زیست انسانی است که

منابع

نهج البلاغه، ۱۳۸۷، ترجمه محمد دشتی، قم، جمال.

آهنگران، محمدرسول، ۱۳۸۸، «بررسی مبانی ضرورت زمینه‌سازی برای ظهور موعود»، **مشرق موعود**، سال سوم، ش ۱۲، ص ۱۵۱-۱۷۶.

آبستی، نصرت‌الله، ۱۳۹۰، «زمینه‌سازی ظهور؛ چیستی و چگونگی»، **مشرق موعود**، سال پنجم، ش ۱۹، ص ۱۹-۴۴.

ابن شعبه حرانی، حسن بن علی، ۱۴۰۴ق، **تحف العقول**، قم، جامعه مدرسین.

ابن منظور، محمد بن مکرم، بی‌تا، **لسان العرب**، بیروت، دارالفکر.

اعرافی، علیرضا و دیگران، ۱۳۸۶، **اهداف تربیت از دیدگاه اسلام**، تهران، سمت.

بحرانی، یحیی بن عسیره، ۱۳۸۸، **الشهاب فی الحکم و الادب**، مشهد، آستان قدس رضوی.

پورسیدآقایی، سیدمسعود، ۱۳۸۸، «زمینه‌سازی ظهور»، **مشرق موعود**، ش ۱۰، ص ۱۹-۳۲.

تیمی امدی، عبدالواحد بن محمد، ۱۳۷۳، **غرر الحکم و درر الکلم**، شرح محمدتقی خوانساری، تهران، دانشگاه تهران.

جعفری، محمدتقی، ۱۳۷۶، **ترجمه و تفسیر نهج البلاغه**، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی.

جوادی آملی، عبدالله، ۱۳۹۱، **گستره دین**، قم، اسراء.

راغب اصفهانی، حسین بن محمد، ۱۴۲۳ق، **المفردات فی غریب الفاظ القرآن**، قم، ذوی القربی.

رضایی بیرجندی، علی، ۱۳۹۲، **سبک زندگی از منظر امام سجاد علیه السلام در صحیفه**، بیرجند، چهار درخت.

سجادی، ابراهیم، ۱۳۸۸، «قرآن و بازتاب تربیتی روابط چهارگانه انسان»، **پژوهش‌های قرآنی**، ش ۵۹-۶۰، ص ۱۳۹-۹۰.

سهرابی، فرامرز، ۱۳۹۳، «اخلاق زمینه‌ساز»، **پژوهش‌های مهدوی**، سال سوم، ش ۹، ص ۷۴-۵۳.

شریفی، احمدحسین، ۱۳۹۱، **همیشه بهار: اخلاق و سبک زندگی اسلامی**، قم، معارف.

صدوق، محمد بن علی، ۱۳۹۵ق، **کمال‌الدین و تمام‌النعمة**، تهران، اسلامیه.

صمدی، قنبرعلی، ۱۳۸۸، «آموزه‌های انتظار و زمینه‌سازی ظهور»، **مشرق موعود**، سال سوم، ش ۱۱، ص ۱۱۸-۱۳۶.

طباطبائی، سیدمحمدحسین، ۱۳۶۳، **تفسیر المیزان**، ترجمه سیدمحمدباقر موسوی همدانی، قم، دفتر نشر اسلامی.

طبرسی، احمد بن علی، ۱۴۱۶ق، **الاحتجاج**، تهران، اسوه.

طبری، محمد، ۱۳۸۳ق، **بشارة المصطفی لشيعة المرتضى**، نجف، مکتبة الحیدریه.

غیاثی، غلامرضا، ۱۳۹۲، «عوامل و مراحل تکون رفتار اخلاقی در اسلام»، **معرفت اخلاقی**، سال چهارم، ش ۱، ص ۱۹-۳۶.

فقیهی، علی نقی و همکاران، ۱۳۹۳، «سبک اخلاق اجتماعی یاران مهدی علیه السلام؛ برگرفته از آیات و روایات»، **پژوهش‌های مهدی**، سال سوم، ش ۱۱، ص ۱۱۷-۱۴۰.

قدوسی‌نیا، زینب، ۱۳۸۹، **نظام اخلاقی در اندیشه علامه جعفری**، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، قم، دانشگاه باقرالعلوم علیه السلام.

کر معلیان، حسن و علی‌اکبر حسینی، ۱۳۸۳، «عناصر تربیتی انسان طبیعی و آرمانی در نظام تعلیم و تربیت اسلامی»، **اندیشه دینی**، ش ۱۱، ص ۶۱-۷۶.

کلینی، محمد بن یعقوب، ۱۳۴۴، **اصول کافی**، تهران، دارالکتب الاسلامیه.

مجلسی، محمدباقر، ۱۴۰۳ق، **بحار الانوار**، بیروت، مؤسسة الوفاء.

محمدی تمنائی، جمیله، ۱۳۸۸، **اخلاق انسان در تعامل با طبیعت از منظر اسلام**، پایان‌نامه سطح ۲، تهران، مدرسه علمیه الزهرا.

محمدی ری‌شهری، محمد، ۱۳۸۱، **مسیران الحکمه**، ترجمه حمیدرضا شیخی، قم، دارالحدیث.

محمدی، محسن و همکاران، ۱۳۹۳، «سبک زندگی زمینه‌ساز و زندگی غربی»، **مشرق موعود**، سال هشتم، ش ۳۱، ص ۸۶-۵۷.

مرادی، مسعود و همکاران، ۱۳۹۳، «طراحی الگوی برنامه‌دستی معنوی در راستای تربیت زمینه‌ساز: راهبردها و راهکارهای اجرایی آن»، **پژوهش‌های مهدوی**، سال سوم، ش ۹، ص ۱۱۷-۱۴۰.

مشکینی، علی، ۱۳۷۶، **درس‌های اخلاق**، ترجمه علیرضا فیاض، قم، مترجم.

مصباح، محمدتقی، ۱۳۸۷، **اخلاق در قرآن**، تحقیق و نگارش محمدحسین اسکندری، قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی علیه السلام.

معتمدی، عبدالله، ۱۳۹۲، «سبک زندگی مطلوب بر اساس دیدگاه ارتباطی»، **فرهنگ مشاوره و روان‌درمانی**، ش ۱۳، ص ۱۲۵-۱۴۲.

منزوی بزرگی، جواد و صادق احمدی، ۱۳۹۳، «درآمدی بر جایگاه اخلاق متعالیه در سبک زندگی زمینه‌ساز»، **پژوهش‌های مهدوی**، سال دوم، ش ۸، ص ۸۱-۱۰۰.

موسوی گیلانی، رضی، ۱۳۹۲، «چیستی و چرایی سبک زندگی و نسبت آن‌با دین و مهدویت»، **مشرق موعود**، ش ۲۵، ص ۱۲۳-۱۳۸.

موسوی لاری، مجتبی، ۱۳۸۶، **رسالت اخلاق در تکامل انسان**، قم، بوستان کتاب.

نجفی، حسن، ۱۳۹۳، **تحلیل محتوای مؤلفه‌های سبک زندگی اسلامی در کتاب‌های درسی عمومی دانشگاهی به منظور ارائه پیشنهادها کاربردی**، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، تهران، دانشکده علوم انسانی دانشگاه شاهد.

نجفی، حسن و همکاران، ۱۳۹۳، «تحلیل جایگاه صفات و رفتارهای اخلاقی زمینه‌ساز ظهور در محتوای کتاب‌های درسی عمومی دانشگاهی ایران»، **مشرق موعود**، ش ۳۱، ص ۳۳-۳۵.

نراقی، مهدی، ۱۳۹۰، **جامع السعادات**، قم، قائم آل محمد.

نعمانی، محمد بن ابراهیم، ۱۳۷۶، **الغیبه**، ترجمه علی‌اکبر غفاری، تهران، مکتبه الصدوق.

یزدی حائری، علی بن زین‌العابدین، ۱۴۲۲ق، **الناصب فی احوال الامام الغائب**، بیروت، مؤسسة الاعلمی للمطبوعات.